

تصویرگری از خاطره‌ها تا هدف‌ها

در جست‌وجوی هدف‌های تصویرگری کتاب‌های علمی

علاء نوری

اشاره

بدون تردید تصویرگری کتاب‌های آموزشی علمی، رکن اساسی و نقطه‌ی ثقل جذب مخاطب، به‌خصوص کودکان و نوجوانان به کتاب است و در گرایش و انتخاب کتاب‌های آموزشی توسط آنان تأثیر بسیار زیادی دارد. به لحاظ اهمیت موضوع، در این مقاله ابتدا گریزی به خاطرات نگارنده در تاریخ تصویرگری، با شرحی از خاطرات «کتاب احمد»، نوشته‌ی عبدالرحیم طالبوف (۱۲۷۲ هـ. ش)، ترجمه‌ها و اقتباس‌هایی که با تأسیس دارالفنون آغاز شدند و داستان اتم داریم و سپس مطلب را با یادی از مجموعه کتاب‌های قرآن و طبیعت به پایان می‌بریم. در قسمت دوم مقاله باید‌ها و ضرورت‌های تصویرگری علمی و برخی از اهداف آن می‌آید که با درک دل‌نشین مفاهیم علمی شروع و با حیثیت بخشی به کل یک مجموعه پایان می‌پذیرد.

مقدمه

سال‌های تحصیل دوره‌ی ابتدایی من، سال‌های پایانی دهه‌ی چهل بود که آستانه‌ی توجه جدی به ادبیات کودکان و نوجوانان این سرزمین و به تبع آن ادبیات «غیرتخیلی» این گروه سنی به‌شمار می‌آید. گاهی با مراجعه به کتابخانه‌ی شخصی‌ام که هنوز هم با کمبود جا نمونه‌ای از کتاب‌های آن دوران را در خود جای داده است، خاطره‌های شیرین و تجربه‌های آغازین و زیبای پیشکسوتان این رشته را زنده می‌کنم. در این مقاله‌ها قصد دارم، یاد‌های شیرین گذشته را با شاخص‌هایی که در تصویرگری علمی کتاب‌های کودکان لازم و ضروری است، پیوند می‌دهم؛ بدون آنکه بخواهم پای از گلیم خود فراتر نهم و در زمینه‌های هنری و تخصصی تصویرگری قدم زنم!

به نظر می‌رسد هدف‌های تصویرگری کتاب علمی دیروز، در کتاب‌های امروز می‌توانند آسان‌تر و مؤثر هویدا شوند. یادآوری خاطرات گذشته فرصتی است تا در دو مقاله برخی هدف‌های تصویرگری علمی را در کتاب‌های جدید دنبال کنم.

کلیدواژه‌ها: تصویرگری، هدف‌های تصویرگری، کتاب‌های علمی

پیش از خاطره‌ها

تصویرگری کتاب‌های علمی از دیرباز مورد توجه بوده است؛ آن هم با هدفی فراتر از زیبایی متن. در اولین تصویرگری‌های علمی نیز تلاش شده است تا بخشی از مفاهیم با تصویرگری انتقال داده شود. در بازگشت به سال‌های پیش از این، آن زمان که امکانات چاپ و نشر مثل امروز نبود، نیز تصویرهایی را در کتاب‌های علمی کودکان و نوجوانان می‌بینیم. کتاب «احمد» نوشته‌ی «عبدالرحیم طالبوف» (۱۲۷۲ هـ. ش) از نخستین کتاب‌هایی است که موضوع‌های علمی را در قالب داستان ارائه می‌دهد. احمد پرسش‌هایی را مطرح می‌کند و بزرگ‌ترها پاسخ می‌دهند. کتاب احمد تصویرهایی دارد که از منابع خارجی اقتباس شده‌اند و درک موضوع نوشته را که گاه ممکن است کم‌آشنا یا ناآشنا برای خواننده باشد، آسان می‌کند.

شاید بتوان تأسیس «مدرسه‌ی دارالفنون» را آغاز توجه جدی به علوم تجربی و ترجمه و بازنویسی متن‌های خارجی مربوط به علوم تجربی برای کودکان و نوجوانان ایرانی به‌شمار آورد. این ترجمه‌ها و اقتباس‌ها همراه خود استفاده از تصویر مقاله‌ها و کتاب‌های استفاده شده را نیز دربرداشته است. برای مثال می‌توان از روزنامه‌ی «معارف» ارگان انجمن معارف یاد کرد که از جمله روزنامه‌هایی بود که به شکل پی‌گیری مقاله‌های علمی را با بیان ساده و همراه با تصویر چاپ می‌کرد. (تصویر ۱).

خاطره‌هایی از دهه‌های ۴۰ و ۵۰

انتشارات پدیده

در سال‌های پایانی دهه‌ی ۴۰ و آغاز دهه‌ی ۵۰ که دوره‌ی ابتدایی را می‌گذراندم، انتشارات پدیده تازه‌تأسیس شده بود. دهه‌ی ۵۰، دهه‌ی پر تلاش این ناشر کودکان و نوجوانان بود. به یاد دارم که به همراه پدرم به خیابان جمهوری اسلامی (شاه‌آباد آن زمان) نزدیک میدان بهارستان، ابتدای خیابان ملت می‌رفتیم تا از این ناشر کتاب بخریم. انتشارات پدیده به‌طور فعال به ترجمه و نشر کتاب‌های دانستنی علمی و مجموعه‌های مرجع و دانش‌نامه در کنار ادبیات داستانی

تصویر ۳: صفحه ۱۸ از کتاب شگفتی‌های آدمی
تصویرهای گویا و سساده همراه با تمثیل شگفتی‌های آدمی انتشارات
پدیده - ۱۳۴۵

چند مجموعه کتاب‌های پدیده، تصویرهای کتاب «شگفتی‌های تن آدمی» که توسط حسن مرنندی ترجمه شده بود، ویژگی منحصر به فردی داشت. تصویرگر و نویسنده کتاب آنتونی راوبلی است. به نظر می‌آید که نویسنده با دانش لازم تصویرهای کتاب را ترسیم کرده است، زیرا تصویرها از دقت علمی برخوردارند. تصویرهای ساده کتاب که در زمینه‌ای با رنگ متفاوت چاپ شده‌اند، به خوبی خواننده را به خود جذب می‌کنند و او را به درک درست از آناتومی و عمل اندام‌های مختلف بدن می‌رسانند. از دیگر ویژگی‌های این تصویرها تمثیل‌هایی است که درک موضوع را آسان می‌کنند. این روش امروزه کاربردهای زیادی یافته است. در تصویر ۳ صفحه‌ای از این کتاب را مشاهده می‌کنید که با تمثیل کار دندان‌ها به آسیاب همراه است.

ویژگی‌های تصویرگری

- کاربرد رنگ برای نمایش قسمت‌های مهم یا عملکرد مورد نظر؛
- تصویر یک تمثیل برای نمایش بهتر و درک عمیق‌تر؛
- سادگی برای نمایش آنچه مهم است.

مؤسسه فرانکلین و انتشارات ابن سینا، نیل، امیرکبیر و حبیبی

مؤسسه فرانکلین مؤسسه‌ای آمریکایی بود که از ابتدا به‌عنوان

همت گماشته بود. از کتاب‌های علمی پدیده مجموعه «پژوهش» را می‌توانم نام ببرم با عنوان‌هایی مثل «ستارگان»، «داستان پیدایش زمین»، «مهاجرت پرندگان» و...

تصویر ۱: تاریخ ادبیات کودکان و نوجوانان ج ۳ ص ۲۵۴
تصویر مربوط به یک مقاله علمی در روزنامه‌ی معارف شماره ۲۲

«کتاب‌های مرجع» انتشارات پدیده مجموعه دیگری بود که هر جلد آن به موضوعی اختصاص داشت؛ از «زندگی پیش از تاریخ» و «ماهی‌ها» گرفته تا «آهنگ‌سازان جهان»، «نقاشان بزرگ» و «بالاخره فضا»، (تصویر ۲) «رادبو تلویزیون» و... این مجموعه دارای نقاشی و عکس‌های رنگی بود که به همراه نوشته کتاب زمینه خوبی برای فهم خواننده ایجاد می‌کرد. هیچ صفحه‌ای بدون تصویری در مجموعه یادشده به چشم نمی‌خورد. همه این مجموعه‌ها ترجمه و تصویرها نیز از منبع‌های اصلی انتخاب شده بود.

تصویر ۲: کتاب فضا صفحه ۲۶
صفحه‌ای از کتاب فضا از مجموعه‌ی کتاب‌های مرجع هفتگی این مجموعه‌ها ترجمه بود.

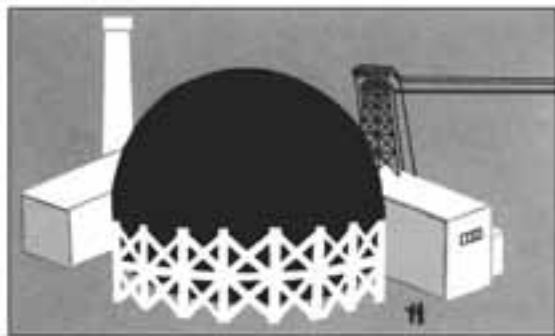
همچون امیرکبیر و شرکت کتاب‌های حبیبی، مجموعه ۱۷ جلدی «فرهنگ‌نامه» است (تصویر ۴). فرهنگ‌نامه از کتاب‌هایی بود که در کتابخانه مدرسه ما وجود داشت. کتاب‌دار مهربان و آگاه مدرسه فقط برای استفاده در کتابخانه آن را در اختیار ما قرار می‌داد. اکثر تصویرهای فرهنگ‌نامه با آب‌رنگ نقاشی شده‌اند؛ هرچند عکس و نمونه‌های دیگری از تصویرگری نیز در آن به چشم می‌خورد. صفحه‌آرایی و طراحی کتاب چشم‌نواز و زیرنویس‌های تصویرها موجب درک بیشتر موضوع می‌شود. جلد هفدهم این مجموعه به ایران اختصاص دارد و در مجموعه کارگزاران فنی کتاب که اسامی آن‌ها در ابتدای کتاب آمده است، نام هنرمندان تصویرگری چون: محمدزمان زمانی، نورالدین زرین‌کلک، پرویز کلانتری و... به چشم می‌خورد.

ویژگی‌های تصویرگری

- زیرنویس مناسب برای عکس یا تصویر؛
- صفحه‌آرایی زیبایی و چشم‌نوازی؛
- بومی‌سازی و استفاده از آنچه خود داریم!

کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان و دیگر ناشران

یادم نیست کتاب‌های کانون را از کجا تهیه می‌کردم، فقط می‌دانم همیشه فهرست «کتاب‌هایی که تاکنون منتشر شده است» (در پشت جلد کتاب‌های کانون وجود داشت) را به دقت نگاه می‌کردم تا هیچ کتابی از آن را از دست نداده باشم. کانون در آن سال‌ها کمتر به چاپ کتاب علمی اقدام می‌کرد فقط در ترجمه‌های چاپ شده این ناشر به موارد انگشت‌شماری از کتاب‌های علمی مثل «داستان اتم»، «آفتاب در سیم‌ها»، «کتاب ستارگان» و... برمی‌خوریم. داستان اتم ۱۴ قسمت کوتاه دارد و صفحه آغاز هر قسمت با رنگی متفاوت از دیگر قسمت‌ها مشخص می‌شود. سفیدخوانی و

تصویر ۵: صفحه ۴۸ - داستان اتم
با صفحه‌های عنوانی رنگ‌رنگ و تصویرهای یورنگ. «داستان اتم» - کانون پرورش ۱۳۴۶

تصویر ۴: روی جلد هفدهم فرهنگ‌نامه
جلد هفدهم فرهنگ‌نامه به ایران اختصاص داشت. انتشار ۱۳۴۶

«ناشر همراه» با انتشارات ابن‌سینا، نیل، امیرکبیر و حبیبی در این دوران کتاب‌های علمی متنوعی را به دست ترجمه سپرده و سپس منتشر کرده است.

انتشارات نیل با همکاری فرانکلین در اواخر دهه ۳۰ و آغاز دهه ۴۰ مجموعه دانستنی‌های جهان علم را که شامل ۲۴ کتاب می‌شد، منتشر کرده است. انتشارات نیل مقابل دانشگاه تهران قرار داشت. از مجموعه دانستنی‌های جهان علم عنوان‌هایی چون «نیروی اتم»، «بیابان‌های جهان»، «قمرهای مصنوعی» را به خاطر می‌آورم. تصویرهای سیاه و سفید این مجموعه با زیرنویس همراه بود و درک ساده‌تر متن کتاب را ممکن می‌ساخت.

کتاب‌های زیبا و دوست‌داشتنی انتشارات ابن‌سینا که در میدان هفت‌تیر امروز واقع شده بود نیز فراموش‌نشده است؛ کتاب‌هایی با چاپ چهاررنگ در زمینه‌های متفاوت و موضوع‌های گوناگون علمی. نقاشی و عکس‌های این کتاب‌ها در کنار متن قرار داشت. چاپ خوب، صفحه‌آرایی زیبا و مختصر بودن کتاب‌ها علاقه مرا به آن‌ها بیشتر می‌کرد.

از این مجموعه «خرافه یا علم»، «آن سوی منظومه شمسی»، «کارخانه غذاسازی رستنی‌ها» را به خوبی به خاطر می‌آورم. یکی از کارهای ویژه مشترک مؤسسه فرانکلین با ناشرانی

«انتشارات بعثت» در سال‌های اولیه دهه ۵۰ منتشر شده است. از این مجموعه می‌توان «راز کوه‌ها»، «زنبور عسل»، «مسافرت به فضا»، «گذشته و آینده جهان» و ... را نام برد.

تصویر ۷ روی جلد قرآن و طبیعت
کتابخانه‌های علمی یا نگرشی مذهبی انتشارات بعثت، ۱۳۵۲

تصویرهای نقاشی شده دورنگ از ویژگی‌های دیگر این کتاب محسوب می‌شود. همه تصاویر دارای زیرنویس مناسب هستند (تصویر ۵).

در فروردین ۱۳۵۲ کتاب «چه می‌خواهید بدانید» چاپ می‌شود. این کتاب هر چند ترجمه است (ترجمه ع - نوریان)، اما نقاشی‌های آن توسط **نقیسه ریاحی** انجام شده است. نقاشی‌های خیال‌انگیز کتاب در کنار متن، علاقه خواننده را به مطالعه بیشتر می‌کند، خواننده را به تفکر وامی‌دارد و موقعیت‌های متفاوتی از موضوع کتاب را در برابر او می‌گستراند.

بدون شک می‌توان کتاب‌ها و ناشران بسیار دیگری را به آنچه ذکر کردم، اضافه کرد. همان‌طور که در ابتدا نیز اشاره کردم، نخواستیم تاریخچه کامل و علمی از موضوع ارائه کنیم. تنها گشت‌وگذاری در خاطره‌های آن دوران کرده‌ام. این خاطره‌ها را با یادی از مجموعه «قرآن و طبیعت» به پایان می‌برم. مجموعه‌ای که نگاه به آفرینش و طبیعت و عجایب و شگفتی‌های آن را با نگرش مذهبی درهم می‌آمیزد و آیه‌هایی از قرآن مجید را که می‌تواند به موضوع مربوط و یا اشاره به آن داشته باشد، همراه می‌آورد. این کتاب‌ها دارای عکس‌ها و تصویرهای رنگی و سیاه و سفید است. آیات قرآن بالای تصاویر جای دارند و ترجمه آیات در پایین تصاویر آمده است. این مجموعه توسط **عبدالکریم بی‌آزار شیرازی** تألیف و به وسیله

تصویر ۶. کتاب آنچه می‌خواهید بدانید
نقاشی‌های خیال‌انگیز که هدف معینی را دنبال می‌کنند. «آن چه می‌خواهید بدانید». «کانون» ۱۳۵۲.

پی‌نوشت

1. nenfiction

منابع

۱. بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان ایران. تاریخ ادبیات کودکان ایران (ج ۵). نشر چیستا، ۱۳۸۱.
۲. ابراهیمی، نادر. مقدمه‌ای برای مصورسازی کتاب کودکان. مؤسسه انتشارات آگاه، ۱۳۶۷.
3. Key science, Key & Jm Breithaupt-nelson thoms. 2001. Physics.